Сәһһәтин романтикасы

Мир Чәлал

(БИРИНЧИ МӘГАЛӘ)

Аббас Сәһһәт, 1912-чи илдә нәшр этдирдийи «Сыныг саз» китабынын мүгәддәмәсиндә йазыр: «Шаирлик иддиасыны этмәмәкдән башга һәлә онун мәгам вә бәләндини вәсф вә бәян этмәкдә олан әдәм игтидарими дә камал эча илә играр эдирәм. Бурасыны Шейх Низами һәзрәтләринин:

Нишү пәси дашт сәфи кибрия.
Пәс шүәра амәду пиш әнбия—

Бейтиндән кәзәлчә анламаг олар. Фәгәт бунунла белә тәбиәт вә сәнаедә олан һүсн вә ләтафәти фәрг вә тәмйиз этмәк хассәсинә маликәм. Әсәрләрим сыныг үрәкдән чыхан сызылтылар олдугу үчүн франсызларын шаир ә'зәми, «Зәрфи шикәстә» адлы әсәринә, түркләрин бөйүк шаири Тофиг Фикрәт бәйин «Рүбаб шикәстә»синә тәглидән «Сыныг саз» дейә адландырдым»...*)

Сәһһәт она көрә китабына «Сыныг саз» ады вермишдир ки, бурада топланан шеирләри чоху заманәдән, мүһитдән, истибдад гурулушундан шикайәтдир. Бунлар «Үрәкдән чыхан ихтиярсыз фәряддыр».

Сәһһәтин илк дөвр ярадычылыгы үчүн бу шикайәтләр әсас хүсусиййәтдир.

Анчаг бу шикайәтләр ялныз фәряд, сызылты вә көз яшларындан ибарәт дейилдир. Сәһһәтдә пәришанлыг вардыр. Лакин бу пәришанлыг һәятдан үз дөндәрән, бәдбинлийә апаран бир пәришанлыг дейил, төһмәтләр, тәкфирләр үзүндән олан пәришанлыгдыр. Әлбәттә ки, һәссас бир шаир өз әсәрләринин тәбенин вә тәгдири әвәзинә өз мүһитиндән, вәтәндашларындан э'тинасызлыг, һәтта төһмәт вә тәкфир көрдүкдә мүтәәссир олмая билмәз. Һәмин бу мүтәәссирлик, шикәстә-гәлбилик ничиклик Сәһһәтин илк әсәрләриндә хүсусилә «Охучуларыма», «Тәрчүмейи-һалым», «Бәли һал», «Шикайәт», «Аләми ислам» ше'рләриндә өзүнү көстәрмәкдәдир. Сәһһәт дә, Фүзули кими сәнәтин, шеир усталарынын тә'рифә вә афәринә лайиг олдугу заманлары вә һадисәләри һәсрәтлә хатырлайыр.

Сәһһәтин илк шеирләриндә замана белә тәсвир олунур. Сәнәтин, сәнәткарын пәришанлыгынын сәбәби чох доғру көстәрилир. Анчаг бу сәбәбләр вә бу вәзиййәт шаири горхутмур. Сәһһәтдә пәришанлыг, мүтәәссирлик илә янашы гүввәтли бир үмид чырпыныр. Сәһһәтин шеиринә ганад верән, ону һәвәсләндирән, вүчудунда «Илдырымлар доғуран», ону «Чәтин севдалар эшгинә салан» да һәмин бу үмиддир. Сәһһәт кәләчәйә, мәдәниййәтин, сәнәтин гәләбәсинә инандыгы үчүн мәсләкиндә, йолунда мөһкәм вә мәтанәтлидир. Шаир өз мәсләкини белә изаһ эдир:

Шишә чәкәсә дә дири икән этимин,
Атмарам мән вәтәну милләтими.
Мәсләким тәрчүмәйи һалымдыр,
Лүтфи һәгг гайәйи амалымдыр.

Сәһһәтин бүтүн шеирләриндә вә сәнәтиндә бу йол әсл бир гайә кими сечилмишдир. О, өмрүнү бу уғурда, вәтәнин, милләтин тәрәгги вә сәадәти йолунда гоймушдур. Бу бөйүк мәгсәд исә, онун һәмишә чатмаг, наил олмаг истәдийи екана вә йүксәк шәрәф олмушдур.

Сәһһәтин романтикасы онун бәсләдийи хәял вә арзу да мәһз бу мөвзу илә изаһ олуна биләр. Шаирин бүтүн мейл вә чырпынтылары, бөйүк вә мүгәддәс мәсләки уғрундадыр. Бу чырпынтылар бә'зән ярасы гушун һәзин, ачы кәмәксиз чырпынтыларына бәнзәйир.

Истәрәм гошмағы, лакин йүк
ағыр, йол да йохуш,
Насыл учсун ганады сынмыш,
әзилмиш бир гуш?

Башга бир шеириндә шаир бу имкансызлыгыны, ачыг вәзиййәтини белә дейир:

Фикри али, бәдәни хару зәлил,
Ады Сәһһәткән өзү хәстә, әлил,
Ганады әлләрә тыганмыш нәфәси,
Бағырыр, чыхмайыр әмма ки сәси!

Бу әһвали-руһиййә Сәһһәтдә өтәридир. Давамлы дейилдир. О, көһнә дүнйа, гара гүввәләрә, истибдадын ағыр вә амансыз гайда ганунларына баханда, белә вәзиййәт алыр. Лакин Сәһһәт тәсәлли вә ничат йолуну көрүр. Дәрһал үзүнү кәләчәйә чевирир, ингилаблара, мүнәвәр адамларын гәлбиндә аловланан азадлыг, гурулуш мәфкурәсинә мүрачиәт эдир. Бу һалда о, өзүндә мүгавимәт, мүбаризә һисси дуйур. Сәһһәтин чох әсәрләриндә бу ики әһвали-руһиййәни, гүссә илә севинчин, пәришанлыг илә үмидин, көһнәлийә нифрәт илә енилик эшг вә һәвәсинин мүвази олараг давам этдийини көрүрүк.

Илк тә'сирләринин чохунда шаир имкансызлыгдан, кәмәксизликдән, дүшмәнин күчлү олмасындан шикайәтләнир. «Өлү шәһәрләрин», «Мүсәлман үрәфаларынын», «Зүлмәт» булудларындан» дад чәкир. Бу әһвали-руһиййә шаирин чох марагли олан «Әһмәдин гейрәти» адлы поэмасында даһа парлаг тәсвир олунур. Әһмәд, вәтәнинин гейрәтли өвладыдыр. О, азадлыг һәрәкатыны севинч вә руһ йүксәклийи илә гаршылайыр. Аиләсини, ата-анасыны, газанчыны, истираһәтини, һәр шейини тәрк эдәрәк силаһ көтүрүр, ингилабчы ордуя гошулуб Сәттархана көмәйә кедир. Әһмәд анчаг галиб кәлдикдән сонра, ана торпагы дүшмәндән тәмизләдикдән сонра өз эвинә гайыдыр, мүгәддәс борчуну ифа олунмуш һесаб эдир:

Үч ай сонра, яз фәсли иди, күн
дүшмүшдү чөлләрә.
Кәнч әскәрин дул анасы дизини
гучуб инләрди,
Отурмушду астанала чаван оғлун
бәкләрди.
Кәлиб кедәндән сорурду, көз
тикмишди йоллара,
Бирдән көрдү оғлу кәлир,
шадлыгындан ағлады.
Ана-оғул, бачы-гардаш бир-бирини
гучагалады.

Мүбаризә белә севинчли вә галибиййәтли бир нәтичә илә гуртарыр. Айдындыр ки, поэмада тәсвир олунан көркин мүнагишәли гәһрәманлыг, һәятты шаирин илк әсәрләриндә көрдүйүмүз пәришанлыга охшамыр. Бу романтика мәһз мүбаризә вә гәләбә романтикасыдыр. Әһмәд исә шаирин идеал вәтәндаш кими тәсвир этдийи бир шәхсиййәтдир. Үмумиййәтлә Сәһһәтин бу әсәри әдәбиййатымызда фәһлә һәятына һәср олунмуш илк поэмадыр. Биринчи дәфә Сәһһәт нефт фәһләсинин ингилабчы вәтәнпәрвәрлик мүбаризәсини гәләмә алмышдыр. Әһмәд ким илә вурушур:

Көрдү анчаг арвад ушаг галмыш
кәнддә, обада,
Кишиләри шаһ гырдырмыш ган
ичән шаһсәвәнә,
Ханлар, бәйләр талан этмиш
рәиййәтин юрдуну.
Эләйирләр муһафизә хани Иран
гурдуну.
Һәр ер виран, сәссиз сакит матәм
чөкмүш чөлләрә,
Вәтәнин бейлә кәрчәк гейрәтиндән
ағлады:

(Тәвәллүдүнүн 70 иллийи гаршысында)

Уғрунда өлмәк үчүн белини мөһкәм
бағлады..

Бурада, дост вә дүшмән дә мүәййән вә айдындыр. Бу чәһәтдән поэма башга романтикләрин әсәрләриндән дә үстүн дурур. Бурада үмумиййәтлә мүбаризә йохдур. Мүчәррәд «енилик», «көһнәлик» дә йохдур. Үз-үзә кәлмиш ики дүшмән гүввә вар: шаһ ордусу, халг ордусу. Шаир бу ордуларын вурушмасыны верир вә хәяли рәнкләрдән чох тәбии, һәгиги рәнкләри даһа чох ишләдир. Мәгрур, тәсвир олунан һәят вә һадисәнин өзү, шаири мүчәррәд хәяллардан узаглашдырмышдыр. Онун романтикасына даһа мөһкәм ичтимаи зәмин вермишдир. Әсәрин дили, бечалары, үслубу да мәһз буна көрә садә вә күтләвидир.

Сәһһәт романтикасында һадисә олдугу кими үсйанкарлыг, ганадланма, үмумилик, бүтүн каинаты гаврамаг мейли йохдур. Әксинә, бурада шаирин өз дәрдли һиссләри илә уғрашмасы, энфуси тәләб вә арзулары илә һәддиндән артыг мәшғул олмасы, үмуми аләмдән тәврид олунмасы вардыр. Бу романтика һисси, шәхси, олдугча фәрди романтикадыр.

«Шаир вә шеир пәриси» истигамәти э'тибарилә «Әһмәдин гейрәти»ндән узаг, даһа чох һисси, фәрди, хәяли, символик әсәрдир.

Сәһһәтин бу әсәри дә рәмз илә язылмышдыр. Бурада үч сурәт вардыр: Шаир, шеир пәриси вә шәһәрли. Бунларын һәр бири бир аләми тәмсил эдир.

Шаир мүһитиндән инчимиш, чәфалар чәкмиш, өзүндән, өз сәнәтиндән дөймүш, бәдбин әһвали-руһиййә кечирир. «Кәзәл мәнзәрәләрин сейринә далмаг», «Чәмәнзарда галмаг» истәйир. Кетмәк, дәрдинә дәрман ахтармаг, «сәбаһын фикрини чәкмәк» истәйир. Лакин о нә гәдәр бу мәнзәрәдән айрыла билмир. Һансы бир гүввә исә ону бурая, бу сәнәт вә кәзәллийин аләминә бағламышдыр. Бу гүввә ону тәрк этмәк истәмир. Чох кечмир ки, һәмин илаһи вә мүгәддәс гүввә шеир пәриси маһтабын ичиндән мәләк симасында зүһур эдиб шаирә мусиги алэти кәтирир:

Ал бу сантуруму чал, кәлди
бәһар әйямы,
Нәғмә әйямы, мей әйямы, һүнәр
әйямы..
Вәчдә кәл, нәғмәсәра олмаға агаз
эдәлим,
Кәл бәрабәр учалым, кәйләрә
пәрваз эдәлим!

Шаир бу чағырышлары рәдд эдир. Онда даһа «вәчд» вә фәрәһ галмамышдыр. О, һәвәс вә ишвәдән, севдадан узагдыр.

Үрәйимдә даһа йох гөнчә додаглар
дәрди,
Вардыр эв дәрди, гадын дәрди,
ушаглар дәрди.

Шеир пәриси бу чавабдан һиддәтләнир. Шаири нанкор адландырыр. О шаирә тәб', илһам, исте'дад, йүксәк үлви бир зөвг вермишдир. Шаир, бу силаһы ишләтмәли, шеир, сәнәт аләминдә мө'чүзәләр көстәрмәли икән, «күзәран дәрди» илә яшайыр. Шаир, тәшәккүр әвәзинә шеир пәрисиндән наразылыг эдир.

Көрмәсәйдим сәни мән дүшмәнә
кам олмаз идим,
Уймасайдым сәнә мәнфури әвам
олмаз идим.
Мән дә бир тачир олуб топлар
идим симу зәри,
Халгча варлыгымын онда олурду
дәйәри.
Сәнә дилдадә оландан бәри
бәдбәхт олдум,
Таб-тушум ичрә сийәһруз,
сийәһбәхт олдум.

Шаир, она көрә талейиндән шикайәтләнир ки, сәнәтиндән һеч бир хейир көрмәмишдир. Һәмишә лә'нәт вә нифрәт эшитмишдир. Она көрә дә шеирдән үз дөндәрмәк истәйир. Пәри исә һәгигәти она белә тәблиғ эдир:

Сән кәрәк раһи һәгигәтдә чаһандан
кечәсән,
Ханимандан кечәсән, баш илә
чандан кечәсән.
Шаир олдур ки, һәгигәтләрә
дилдадә ола,
Шаирин фикри, хәяли кәрәк азадә
ола.

«Шеир пәриси» һәгиги мә'нада сәнәт вә шеириййәт илаһәсидир. О, бир тәрәфдән Сәһһәтин дүшүнчәсинә көрә сәнәтин, бәдиййәтин йүксәклийини, кәзәллийини, хүсусиййәтини, икинчи тәрәфдән сәнәткарын ичтимаи гәдр-гиймәтини, мәсләк, мәфкурә мүгәддәслийини тәмсил эдир. Онун сөзләри сәнәт һаггында ән һәгиги сөзләрдир. Буна бахмаяраг шаир разылашмыр. Анчаг бу наразылыг шаирин наразылыгы вә и иназы дейилдир. Бу наразылыг шаирин чәкдийи ичтимаи әзаб вә изтираблар үзүндәндир. О, сәнәт кими йүксәк вә бөйүк мәфкурә вә мәсләк мүгабилиндә мүһитдән чәкдийи әзаблары сайыр вә бунун гейри-тәбии, гейри-һәгиги вә дүзәлмәз вәзиййәт олдугуну көстәрир. Һеч тәсадүфи дейил ки, әсәрин ахырында пәринин еринә бир шәһәрли тутур. Шәһәрли дә шеир пәриси кими шаири мәзәммәт эдир. Фәалиййәтә чағырыр. Әкәр пәри йүксәкләрә, кәйләрә апармаг истәйирдисә, шәһәрли (инсан) шаири ишә, мүбаризәйә чағырыр. О, чәмиййәтдәки зүлм вә һагсызлыглары шаирә көстәрир. Шаири милләтә, халга, вәтәндашлара хидмәтә чағырыр.

Шаир, шәһәрлинин көстәрдийи мәнзәрәләрдән хәбәрсиз дейилдир. Сәнәткарын вичдани борчуну билмәмиш дейилдир. Шаирин фәалиййәтсизлийинә, күскүнлүйүнә сәбәб айры шейдир ки, буну өз дилиндән эшитмәк олар. О, сәнәткар сәмимиййәти илә анд ичир. Өзүнүн дүшдүйү чыхылмаз вәзиййәти сөйләйир:

Һәггә, намуса, ничата, гәләмә анд
олсун,
Әршә, фәршә, күнәшә, сүбһи дәмә
анд олсун,
Чох һәгигәт мәнә тәлгин эләйир
вичданым,
Йохдур ондан бирини сөйләмәйә
имканым.
Данышаркән һәгги, кәйдән енишән
буйругла,
Тыханыб сөзләрим, ағзымда галыб—
юмругла.

Шаир, һәгигәти, үрәйиндәкини демәйә имкан тапмыр. Һаг дейәнләр юмруг илә сусдурулур.

Сәһһәтин бу әсәри ялныз үслубу, мәфкурәси э'тибарилә йох, гурулушу э'тибарилә дә эйни әсәрдир. Мүкалимә шәклиндә үч шәхсиййәтин сурәти чәкилир. Бу шәхсиййәтләрин һәрәси бир зүмрәнин нүмайәндәсидир, һәрәсинин өзүнә көрә мәфкурәси вә мүәййән симасы вардыр. Бунлардан пәри кәйләрә, йүксәкликләрә, чәмиййәтдән узаг, романтик бир аләмә мейл эдән шәхсиййәтдир. Сәһһәт романтикасынын даһа үстүн бир чәһәти кәләчәйә э'тимад вә чәмиййәтдә һөкм сүрән фәлакәтләрин сиднәчәйинә дәрин үмид бәсләмәкдир. Бу үмид бә'зән шаири бәдбинликдән, дүшкүнлүкдән сағындырараг руһландырыр, она гүввәт верир, ону «гәзаву гәдәрә бойун әймәкдән узаглашдырыр:

Бәхт, гисмәт кими әлфазы унут,
Сә'й илә талейи-игбалыны тут!
Нәрәйә истәр исән зорла апар,
Мәркәзиндән ери, лазымсә, гопар!

Сәһһәт, нәзәри чәһәтдән, чәмиййәтин инкишаф ганунларыны, тарихи инкишафын һарая истигамәтләндийини доғру, дүзкүн билмәсә дә мүчәррәд шәкилдә тәкамүлә, дәйишмәйә инаныр.

Дәйишмәк олмаса, тәрәгги олмаз,
Тәбиәтин бу гануну позулмаз.

Сәһһәтин э'тимадына да сәбәб тәбиәтин гануни олан дәйишмәләрдир. Ингилаб, күтләләрин үсйан һәрәкаты вә хүсусән чаһан мүһарибәси кими мүрәккәб вә чох мүхтәлиф ичтимаи һадисәләрин тә'сири алтында, Сәһһәт, бә'зән демократик идеаллары әфсанә һалына салыр. Онун дүнйаны дәйишмәк вә «ери мәркәзиндән гопармаг» мейли вә үсулу да тәкамүлә фәалиййәтсиз, «шаирана» бир арзу иди.

«Шаир вә шеир пәриси» әсәриндә шаир о мүһитин, буржуа-мүлкәдар чәмиййәтинин исте'дада, сәнәтә мә'на вә әһәмиййәт вермәдийини, һәяти чәтинликләр алтында габилиййәтли адамларын әзилдийини көстәрмишдир.

Сәһһәтин истәр бурада вә истәрсә башга әсәрләриндә ярадыгы романтика күчсүз олса да, өз идеалларындан әл чәкмәйән бир шаир хәялыдыр.

Бу хәял фәрди, шәхси зәминдән йох, ичтимаи, вәтәндашлыг мәфкурәсиндән гидаланан сағлам, тәрәггипәрәст бир хәялдыр. Шаирин романтикасында көрдүйүмүз чырпыныш, тәрәгги, инкишаф үчүн, халгымызын сәадәти йолунда олан чидди-чәһддир. Сәһһәт дә һади кими өз халгыны дүнйа мигясында, мүасир мәдәниййәт дүнйасында көрмәк истәйир. «Милли идеаллар» адлы мәгаләсиндә бир сыра фирәнкимаб вә мәдәниййәтин заһирин» уян мүәллиф вә зиялылары данлайыр. «Милли шәрәфимизи, әдәбиййатымызы, лисанымызы, адатымызы» унудан, «Әрәби вә фарси язмагы өзләрини бир фәхр, бир шәрәф санан» мүәллифләри тәнгид вә тәнбиһ эдир. Әдәбиййатда милли шәкил вә мәһәлли гида вә рәнкин вачиблийини көстәрир. Сәһһәт өз әсәрләриндә бу йол илә кетмишдир.

Сәһһәтин мөвзулары, онун ярадычылыг истигамәтинә, үслубуна чох дәрин тә'сир эдир. Онун «Шаир вә шеир пәриси», «Ял этә», «Юху» әсәрләриндәки хәял илә «Әһмәдин гейрәти», «Гыш», «Чәһаләт сәмәрәси» шеирләриндәки романтика вә хәял гәтиййән бир дейилдир.

Биринчиләрдә хәстә, йоргун арзулар, сонкуларда исә тәрәггипәрвәр, һәрарәтли, мүбариз фикирләр ирәли сүрүлүр.

*) Мүәллиф франсыз шаири Сүлли Прудону нәзәрдә тутур.